

COMPARASION OF THE BAMSİ BEYREK EPIC WITH ALIP-MEMŞEN EPIC OF TATAR TURKS

**BAMSİ BEYREK DESTANI İLE TATAR TÜRKLERİNİN ALIP-MEMŞEN
DESTANI'NIN KARŞILAŞTIRILMASI¹**

Mehmet ALPTEKİN²

Abstract

Dede Korkut, one hidden treasure of the Turkish culture, not only constitutes the first step of the transition from the epic tradition to folktale but is also the lively embodiment of nomadic horsemen life culture. Some Dede Korkut epics continue to exist today across the Turkishness geography from the Adriatic to the Chinese Wall. The epic of Alip Memşen that exists among Tatar Turks is a variant of Bamsı Beyrek epic in the Book of Dede Korkut. The epic of Bamsı Beyrek, which is told in oral tradition is known as "Alpamış" among Kazakh and Karakalpak people; "Alpamış" among the Uzbeks; "Alpamış" among the Bashkirs; "Alp-Manaş" among the Altaics; "Bamsı Beyrek" among Azerbaijan and Turkmen Turks; "Bamsı Beyrek", "Bey Böyrek", "Ak Kavak Kızı", "Bey Bayram" in Anatolia; "Dengiboz" among Gagauzian Turks and "Alip-Memşen" among Tatar Turks. The source of our study, the epic of Alip-Memşen was cited from F.V. Ahmetova's Tatar Halık İcatı Dastannar, (Kazan 1984: 49-53) and translated into the Turkish language of Turkey. We will compare the epic of Bamsı Beyrek and the epic of Alip-Memşen in the study. By this means we will try to reveal the common cultural bonds in the Turkic world and the cultural erosion occurring in various geographies in the course of time.

Key Words: Bamsı Beyrek, Tatar, Alip-Memşen, epic, comparasion.

Özet

Türk kültürünün gizli bir hazinesi olan Dede Korkut, destan geleneğinden halk hikâyeciliğine geçişin ilk basamağını teşkil edip atlı göçebe hayat kültürünün de canlı vesikası durumundadır. Dede Korkut destanlarının bazıları sözlü kültür geleneği içerisinde bugün Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar uzanan Türklük coğrafyasında yaşamaya devam etmektedir. Alip-Memşen Destanı da Dede Korkut Kitabı'ndaki Bamsı Beyrek Destanı'nın Tatar Türkleri arasında yaşayan bir varyantıdır. Bamsı Beyrek Destanı; Kazak ve Karakalpaklar'da "Alpamış", Özbeklerde "Alpamış", Başkurlarda "Alpamış" Altay Türklerinde "Alp-Manaş", Azerbaycan ve Türkmen Türkleri arasında "Bamsı Beyrek", Anadolu'da "Bamsı Beyrek", "Bey Böyrek", "Ak Kavak Kızı", "Bey Bayram", Gagavuz Türklerinde "Dengiboz" ve Tatar Türkleri arasında da "Alip-Memşen" adıyla bilinmekte ve sözlü gelenekte de anlatılmaktadır. Çalışmamıza kaynaklık eden Alip-Memşen Destanı F.V. Ahmetova'nın Tatar Halık İcatı Dastannar, (Kazan 1984: 49-53) adlı eserinden alınarak Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Çalışmamızda Bamsı Beyrek Destanı ile Alip-Memşen Destanı'nı mukayese edeceğiz. Bu sayede Türk dünyasındaki ortak kültürel bağları ve zamanla farklı coğrafyada meydana gelen kültürel erozyon hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Bamsı Beyrek, Tatar, Alip-Memşen, destan, karşılaştırma.

¹ Bu çalışma, Mehmet Alptekin'in "Bamsı Beyrek Destanı Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Araştırma (İnceleme-Metin)" (2016) adlı doktora tezinden üretilmiş olup 11-14 Mayıs 2017'de Antalya'da düzenlenen I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda "Tatar Türklerinin Alip-Memşen Destanı" adıyla sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

² Dr. Gaziantep Üniversitesi Türkçe Uygulama ve Araştırma Merkezi, meh.alptekin@hotmail.com

GİRİŞ

Bamsı Beyrek, Dede Korkut destanlarının üçüncüsü olup Kam Püre'nin oğlu Bamsı Beyrek Boyu adıyla bilinmektedir. Çalışmamızda, Bamsı Beyrek ve Dede Korkut Kitabı'ndaki boylar için destan ifadesini kullandık. Çünkü Dede Korkut Kitabı'nın nüshaları üzerine çalışmalar yapan Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı'ndaki hikâyelerin birer destan parçası olarak teşekkül ettiğini, Oğuz destanından ayrılan parçaların zamanla bağımsız hikâyelere dönüştüğünü ifade etmektedir (Ergin, 1994, s.55). Bu yönüyle bu hikâyeler temelde Oğuz destanının parçalarıdır. Benzer şekilde Bey Böyrek - Oğuz Destanları- İzlerinin Anadolu Halkı Arasında Yaşadığını İsbat adlı eserinde A. Baha Gökoğlu da; Bamsı Beyrek'in Anadolu varyantı olan Bey Böyrek hikâyesinin Oğuz destanlarına ait hikâyenin en meşhuru olduğunu ve destanı mahiyetini kaybetmeksizin destan halinde yaşayıp günümüze kadar geldiğine değinmiştir (Gökoğlu, 1941, s.1). Bamsı Beyrek Boyu ve Alpamış Destanı arasındaki benzerliklere dikkat çeken A. Bican Ercilasun da bu ürünlerin mitolojik kökenli Oğuz Kağan Destanı (Oğuz Destanı)'ndan türediğini zamanla Türk tarihindeki muhtelif olaylar ve halkın hayal ürünlerini de bünyesine katarak varlığını sürdürdüğüne temas etmiştir (Ercilasun, 2007, s.485). Araştırmacıların ortak görüşünden yola çıkarak büyük Oğuz Destanı'nın parçaları olarak düşündüğümüz Dede Korkut Kitabı'ndaki ürünler ve bu ürünlerin varyantları için destan ifadesini kullanmayı uygun gördük.

Bamsı Beyrek Destanı; zaman içerisinde yayılırken yayıldığı coğrafyaya ve etkileşim kurulan toplumların kültürel özelliklerine göre değişik adlar almıştır. Bu değişim sadece destanın adında meydana gelmemiş kahramanlarında, olay örgüsünde ve destan coğrafyasında da değişiklikler söz konusu olmuştur.

Dede Korkut destanlarının bazıları sözlü kültür geleneği içerisinde bugün Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar uzanan Türklük coğrafyasında yaşamaya devam etmektedir. Tepe Göz, Deli Dumrul ve Bamsı Beyrek halen yaşayan destanlardandır. Alıp-Memşen Destanı da Dede Korkut Kitabı'ndaki Bamsı Beyrek Destanı'nın Tatar Türkleri arasında yaşayan bir varyantıdır.

Bamsı Beyrek Destanı, konusu itibariyle gerek Türk coğrafyasında gerek komşu milletlerin coğrafyalarında çok beğenilen bir destandır. Çok beğenilen bir destan olduğu için birçok destan ve halk hikâyesine konu yönünden kaynaklık etmektedir. Öyle ki uzun bir ayrılıktan sonra evine dönen kahraman ve eşinin durumunu anlatması yönüyle Yunanların Odyssea destanı ile de benzerlikleri gözden kaçmamaktadır. Henüz yeni evliyken eşi ve yeni doğan bebeğini bırakarak gurbete çıkan Odyssea ve bu süre zarfında eşi olmadığı için kendisiyle evlenmek isteyen birçok talibini çeşitli şekillerde atlatılabilen eşi Penelopia ile Bamsı Beyrek ve eşi Banı Çiçek'in yürek burkan durumlarına çok benzemektedir. Aynı şekilde kahraman gurbetteyken eşinin başkasına verilmek istenmesi, kahramanın son anda sevgilisinin düğününe yetişip saz çalması ve görmeyen gözün tedavi edilmesi yönüyle Âşık Garip hikâyesine de konu yönünden kaynaklık ettiği aşikârdır. Fikret Türkmen'in Rıza Mollov'dan aktardığına göre; Âşık Garip imajı, Altay Alp Manas'ı ve Bamsı Beyrek çekirdeğinden genişleyerek çeşitli değişimlerle bilinen şeklini almıştır (Türkmen, 1974, s. 4).

Çalışmamızda Bamsı Beyrek ve Alıp-Memşen Destanı; *kahramanın ailesi, kahramanın doğumu, kahramana ad verilmesi, kahramanın sevgiliyle buluşması ve âşık olması, kahramanın evliliğine engel, kahramanın tutsak edilmesi ve tutsaklıktan kurtulması, kahramanın gurbetten dönmesi ve sevgiliyi bulması* epizotları bakımından mukayese edilmiştir. Epizotların mukayesesi sayesinde her iki anlatıdaki benzerlik ve farklılıklar

ortaya konmuştur. Epizotların mukayesesine geçmeden önce konunun daha iyi anlaşılması için her iki anlatının da olay örgüsünü vermek istiyoruz.

Bamsı Beyrek ve Alıp-Memşen Destanlarının Olay Örgüsü

Bamsı Beyrek Destanı'nın Olay Örgüsü

-Destan, Kam Püre'nin Bayındır Han'ın meclisinde ağlayıp oğul istemesiyle başlar. Oğuz beyleri Kam Püre için dua ederken Pay Piçen Bey de kız evlat için dua etmelerini ister.

-Pay Piçen ve Kam Püre beylerin ikisinin de çocukları dünyaya gelir. Pay Piçen Bey'in kızı ile Kam Püre'nin oğlunu beşik kertmesi yaparlar.

-Kam Püre'nin oğlu, bir gün arkadaşları ile avdayken bezirgânların mallarını kâfirlerin elinden kurtararak yiğitlik gösterir. Yiğitlik gösterdiği için kahramana Dede Korkut tarafından "Boz aygırlı Bamsı Beyrek" adı verilir.

-Bir gün Bamsı Beyrek ava çıkar ve av esnasında Pay Piçen Bey'in kızı Banı Çiçek'i görüp âşık olur. Orada birbirleriyle ata binme, ok atma ve güreş alanlarında yarışır. Bamsı Beyrek her alanda Banı Çiçek'i yener ve kızın parmağına yüzük takar.

-Oğuz Beyleri, Banı Çiçek'i istemesi için Dede Korkut'tan yardım isterler. Kızın ağabeyi Deli Karçar, Dede Korkut'a kızıp onu öldürmeye çalışır. Deli Karçar elini kaldırdığı sırada Dede Korkut dua eder ve Deli Karçar'ın eli havada kalır. Bunun üzerine Deli Karçar evliliğe razı olarak bazı isteklerde bulunur. Beyrek, Deli Karçar'ın isteklerini gerçekleştirip Banı Çiçek'le evlenmeye hak kazanır.

-Düğün otağı için ok atılır ve otağın yeri belirlenir. Ancak bunu duyan kâfirler Bamsı Beyrek'in çadırına gece uyku sırasında saldırırlar. Bamsı Beyrek'in nayibi şehit olur, diğer otuz dokuz yiğitle Bamsı Beyrek tutsak düşer.

-Bamsı Beyrek'ten on altı yıl haber alamazlar. Arkadaşı Yalançı oğlu Yaltaçuk, Beyrek'in kanlı gömleğini götürerek herkesi Beyrek'in öldüğüne inandırır. Bunun üzerine Banı Çiçek'i Yalançı oğlu Yaltaçuk'la evlendirmeye karar verirler.

-Bamsı Beyrek, kâfirlerin özel gününde yoldan geçen bezirgânlar sayesinde Banı Çiçek'le Yalançı oğlu Yaltaçuk'un evleneceği haberini duyar.

-Bamsı Beyrek, kalenin tekfurunun kızına onunla evleneceğine dair söz vererek kaleden kurtulur. Beyrek, düğün yerine ozan kılığında gelir. Onu kimse tanımaz. Düğün yerinde, ok atmada hüner göstermesi üzerine Kazan Han tarafından düğün yerinde her istediğini yapması konusunda mükâfatlandırılır.

-Bamsı Beyrek, düğüne katılan kadınlar için kopuz çalarken Banı Çiçek'in kendisine olan sadakatini görür ve ona kendisini tanıtarak Banı Çiçek'le evlenir. Hain arkadaşı Yalançı oğlu Yaltaçuk'u kılıç altından geçirerek affeder ve Dede Korkut gelerek dua eder (Ergin, 1994, s.116-153).

Alıp-Memşen Destanı'nın Olay Örgüsü

-Destan, Alıp-Memşen'in ailesi tanıtılarak başlar. Alıp-Memşen'in babası Aytübi Han, annesi Könersülü, kız kardeşi Karlıgaçsılı ve karısı Mercensülü'dur.

-Bir gün Alıp-Memşen savaşa çıkar ve uzun zaman ondan haber alınamaz. Bu süre zarfında hiç kimse onun nerede olduğunu bilmez.

-Bir yaz günü hanımı Mercensülü ve kız kardeşi Karlıgaçsılı su almak için göle gittikleri zaman kazın birinden düşen bir tüyde Alıpmemşen'in "Zindanda yatıyorum." mesajını görürler.

-Karısı Mercensulu, Alıp-Memşen'i kurtarmak için yola çıkar. Zindanı bulduğunda eşini zindanda iki kız ile dans ederken görür. Bunun üzerine sinirlenir ve onu kurtarmadan geri döner.

-Alıp-Memşen, kaybolduktan sonra ağlamaktan anne ve babasının gözleri kör olur. Aynı zamanda Alıp-Memşen'den başka bir erkek çocukları daha doğar.

-Alıp-Memşen'in küçük kardeşi on sekiz yaşına geldiğinde annesi ve babasından zindanda tutsak bir ağabeyinin olduğunu öğrenir.

-Alıp-Memşen'in kardeşi, İrnək adlı atıyla yaptığı uzun bir yolculuktan sonra ağabeyinin tutsak düştüğü yere varır ve yorgun olduğu için uyumaya başlar. Oradakiler durumu görür ve Alıp-Memşen'i zindandan çıkararak kardeşine karşı dövüşmesi için hazırlarlar.

-Alıp-Memşen gelen yiğidi babası, annesi ve kız kardeşine benzetir. İki kardeş dövüşmeye başladıktan sonra manzum olarak atışırlar ve kardeş olduklarını öğrenirler.

-Alıp-Memşen ve kardeşi ülkelerine döndüklerinde eşi Mercensulu'nun düğünü olduğunu öğrenir. Alıp-Memşen düğüne giderek domra (dombra) çalar.

-Düğün devam ederken erkekler ok atmaya giderler. Alıp-Memşen eline aldığı bütün yayları kırıp atar. Bunun üzerine oradakiler Alıp-Memşen'in yayını getirirler ve o yayla atmasını isterler.

-Alıp-Memşen hedefi vurur ve düğün yerindekiler onu tanır. Daha sonra damat durumu anlayıp kaçır. Alıp-Memşen de eşi Mercensulu ile nikâh tazeleyip birlikte yaşamaya devam ederler (Urmançı, 2007, s. 214-221).

Bamsı Beyrek ve Alıp-Memşen Destanlarının Epizot Yapısı

Kahramanın Ailesi

Türk destanlarında, kahramanın ailesi soylu kişilerden oluşmaktadır. Ailenin reisi bir padişah, bey, hükümdar vb. olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu aileler genellikle dünyalık ihtiyaçlarını karşılamış ve hiçbir eksikleri yoktur. Ancak ailelerin en büyük sorunu çocuksuzluktur. Bu çocuk, destan kahramanı olduğu için genellikle erkektir. Alıp-Memşen Destanı'nda, hazırlık epizodu adını verdiğimiz; kahramanın ailesi, çocuksuzluk, çocuksuzluğa çare arama, kahramanın doğumu ve ad alma epizotları eksiktir. Bu durum tarihi süreç içerisinde kültürel erozyonun ortaya çıkardığı kırılmaların büyüklüğünü göstermektedir.

Bamsı Beyrek Destanı'nın Altay varyantı hariç doğu ve batı varyantları çocuksuzluk ve çocuksuzluğa çare arayan bir ailenin dramıyla başlar. Oğuz varyantı adını verdiğimiz Dresden nüshasında, Oğuz beylerinin bulunduğu bir toplantıya katılan Kam Püre Bey'in durumu destanın girişinde anlatılır. Burada erkek evladı olmayan bir babanın durumu tasvir edilir. Kam Püre Bey "Oğulda ortacum yok qartaşda kaderüm yok, Allah Taala meni qarğayupdur, bigler tacum tahtum için ağlaram, bir gün ola düşem ölem yirümde yurdumda kimse kalmaya." (Ergin, 1994, s. 116) diyerek erkek çocuğunun olmadığını bu yüzden ağladığını dile getirir. Kam Püre Bey de diğer Oğuz beyleri gibi taht ve taç sahibidir ancak diğer destanlardaki ailelerle ortak kaderi paylaşmaktadır: çocuksuzluk.

Bamsı Beyrek Destanı'nın Özbek ve Kazak varyantı olan Alpamış Destanı'nın girişinde de çocuğu olmayan soylu iki kardeşin ailelerinin dramı vardır. Bu beyler de çocuksuz oldukları için toplumda ve katıldıkları eğlencelerde kendilerine değer verilmemektedir. Ancak Tatar varyantında destanın girişinde doğrudan "Alıp-Memşen'in babası Aytübi Han, annesi Könersulu, kız kardeşi Karlıgaçsulu ve karısı Mercensulu'dur." şeklinde

tasvir edilir (Urmançı, 2007, s. 215). Tatar varyantında ailenin çocuksuzluk çekmesi veya nasıl çocuk sahibi olması hakkında geniş çaplı tasvir yapılmayıp doğrudan aile bireylerinin adı geçmektedir

Kahramanın Doğumu

Olağanüstü yeteneklere sahip destan kahramanı yine olağanüstü bir şekilde dünyaya gelmektedir. Türk kültürüne göre destan kahramanları Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcileri olup Tanrı kutunu taşımaktadır. Bu nedenle destan kahramanın gerek doğumu sırasında gerekse de doğumundan sonra olağanüstülükler göstermesi normaldir. Bu özellikleri Türk destan kahramanlarının prototipi olan Oğuz Kağan'dan itibaren görmekteyiz.

Destan kahramanın doğumu, bütün destanlarda diğer kahramanlardan farklılık göstermektedir. Ancak destan kahramanlarının olağanüstü şekilde dünyaya gelmesi hemen hemen hepsinde ortaktır. Dresden nüshasında olağandışlıklar kahramanın doğumu sırasında başlamaktadır. Bayındır Han'ın toplantısına katılan Oğuz beylerinin duası üzerine Pay Piçen ve Kam Püre Beylerin çocukları dünyaya gelir. "Allah Ta'ala Pay Püre Big'e bir oğul, Pay Piçen Big'e bir kız virdi. Kalın Oğuz Bigleri bunu işitdiler, şad olup sevindiler." (Ergin, 1994, s. 116).

Destan kahramanın olağanüstü şekilde dünyaya gelmesi Bamsı Beyrek Destanı'nın diğer varyantlarında da karşımıza çıkmaktadır. Özbek varyantında çocuğu olmayan beyler çocukları olması için türbe ziyaretine giderler. Türbe başında kırk gün dua edip gecelerler (Yoldaşoğlu, 2000, s. 25-26). Bu sayede Baybörü'nin bir erkek bir kız ve Baysarı'nın ise bir kızı dünyaya gelir. Kazak varyantında ise çocuğu olmayan Baybörü Bey sürekli Tanrı'dan çocuk diler. Baybörü evliyaların mezarlarını ziyaret eder ve Baba Tüklü Şaştı Aziz'in kabrinde geceler. Evliyanın yardımıyla bir oğlu bir de kızı olur (Üçüncü, 2006, s. 76-77). Anadolu varyantlarında ise dervişin verdiği elmayı kahramanın anne ve babasının yemesi üzerine kahraman dünyaya gelir. Tatar varyantında destan kahramanının doğumu hakkındaki bilgi muhafaza edilmemiştir.

Özellikle Köroğlu ve Manas gibi, daireleşme özellikleri göstererek birçok versiyonu icra edilen destanlarda at, destan kahramanı ile aynı kaderi paylaşmakta, dünyaya gelişleri, ad almaları, ölümleri hep aynı zaman diliminde olmaktadır (Kalenderoğlu, 2006, s. 98). Kahramanlık konulu halk hikâyelerinde kahraman doğduğu gün, ileride ona arkadaşlık edecek atı da dünyaya gelmektedir. Bamsı Beyrek Destanı'nın Anadolu varyantlarında ve diğer birçok halk hikâyesinde bunu görebilmekteyiz. Bamsı Beyrek Destanı'nın Bayburt varyantında kahraman ve atının doğumu şu şekilde anlatılmaktadır:

"Derviş cebinden bir elma çıkarıp vermiş ve ilave etmiş:

Bu elmayı soyun, yarısını siz yiyin, yarısını da hanımınız yesin. Kabuklarını da kısırağınza yedin. İnşallah, sizin çocuğunuz olur, atınızın da tayı. Yalnız ben gelmeden ad koymayınız." Derviş bunları söyledikten sonra kaybolmuş. Padişah sevinç ve ümitle sarayına koşmuş. Dervişin dediklerini yerine getirmiş. Vakit saat gelmiş. Padişahın bir oğlu, kısırağın bir tayı olmuş." (Kızıltuğ, 1997, s.15-17).

Kahramanla aynı gün dünyaya gelen atı; onun sırdaşı, arkadaşı ve en önemlisi Hızır'dan sonra en büyük yardımcısıdır. Atın kahraman için değerini yine Bamsı Beyrek Destanı'nda Bamsı Beyrek şu şekilde ifade etmektedir: "At dimezem sanā kartaş direm kartaşumdan yig / Başuma iş geldi yoldaş direm yoldaşumdan yig." (Ergin, 1994, s. 136). Burada Bamsı Beyrek'in atı Bengi Boz'a yönelik söylediği sözler atın kahraman için önemini bütün netliğiyle özetlemektedir. Ancak Tatar varyantında kahramanın atından hiçbir şekilde bahsedilmemiştir. Tatar varyantına göre daha kısa bir varyant olan Gagavuz varyantında (Uçkun, 2000, s. 374-390) bile kahramanın atı

“Bengi Boz”dan bahsedilmesine rağmen Tatar varyantı olan Alıp-Memşen Destanı'nda bahsedilmemesi düşündürücü bir durum olup destanın muhtevasında meydana gelen kültürel yozlaşmanın yıpratıcılığını göstermesi açısından önemlidir.

Tatar varyantı Alıp-Memşen Destanı'nda sadece kahramanın erkek kardeşinin İrmek adlı atından bahsedilmektedir. Kahramanın kardeşi bir ağabeyinin var olduğunu ve onun da bir zindanda tutsak olduğunu öğrenmesi üzerine hemen yola çıkmak ister. Bu maceralı yolculukta ona atı İrmek eşlik edecektir. Bu at, normal bir at olmayıp Türk masallarında görülen kahramanın yer altına yaptığı yolculuklardaki uçan atlara benzemektedir. Çünkü kahraman uzun bir yolculuğu kısa bir zamanda alabilmiştir.

Kahramana Ad Verilmesi

Atlı-göçebe-savaşçı hayat kültüründe erkek çocuklar kahramanlık göstermediği sürece ad almamaktaydı. Ne zaman ki erkek çocuklar toplum hayatı için faydalı bir iş yaparsa o zaman gösterdiği yiğitliğe uygun bir ad almaktaydı. Bu ad, artık kendisiyle ve ileriki dönemlerde çocuklarının unvanı olarak da yaşayacaktı. Bu durum atlı-göçebe-savaşçı hayat kültürü ürünü olan destanlardaki kahramanlar için de geçerlidir.

Alıp-Memşen Destanı'nda, kahramanın doğumu motifi gibi ad alması motifine de rastlanmamaktadır. Dresden nüshasında “Ol zamanda bir oğlan baş kesmeşe kan dökmeşe ad kırmazlar -idi.” (Ergin, 1994, s. 121) şeklinde atlı-göçebe-savaşçı Türk kültüründe erkek çocukların ad alması kısaca özetlenir. Kahraman, İstanbul'dan dönen bezirgânların mallarını Evnük Kalesi'nin kâfirlerinin saldırısından kurtarır. Bunun üzerine durumu Dede Korkut'a beyan ederler. Dede Korkut da çocuğa “Boz aygırlı Bamsı Beyrek” adını verir. Bu sayede kahraman gösterdiği yiğitliğin mükâfatı olan, artık toplumda kendisiyle özdeşleşecek ismine kavuşur.

Kazak varyantında ise Baybörü Bey, Evliya Baba Tüklü Şaştı Aziz'in kabrinde çocuğu olması için dua eder ve dileği yerine gelir. Evliya onun rüyasına girerek erkek çocuğa Alpamış; kız çocuğa Karlıgaş adını vermesini söyler (Üçüncü, 2006, s. 77). Özbek varyantında kahramana ad verilmesi Kazak varyantına benzemektedir. Çocuklar doğduktan kırk gün sonra düzenlenen eğlenceye Şahımerdan Piri gelerek çocukların üçünü de kucağına alır. Şahımerdan Piri, Baybörü'nin oğlunun adını Hakimbek kızının adını da Kaldırğaç; Baysarı'nın kızının adını da Ay Berçin koyar (Yoldaşoğlu, 2000, s. 27-28). Özbek varyantını Kazak varyantından ayıran özelliklerden birisi destan kahramanının yiğitlik göstermesi sonucunda ikinci bir isim almasıdır. Hakimbek, Aşkar Dağı'nın tepesini attığı ok ile koparması üzerine yaptığı yiğitlikten dolayı Alpamış adını da alır. Anadolu varyantlarında da kahramanın anne ve babasına çocukları olması için elmayı veren Pir veya Hızır, kahraman doğduktan sonra gelerek kahramana ad verir.

Özbek varyantında ve Dresden nüshasında kahramanın ad almasında atlı-göçebe-savaşçı toplum yapısının etkili olduğunu görmekteyiz. Öyle ki her iki anlatıda da kahramanların normal isimleri olmasına rağmen gösterdikleri kahramanlık neticesinde artık toplumdaki kalıcı isimlerini almışlardır.

Destan kahramanı Bamsı Beyrek'in adı Anadolu varyantlarında Bey Böyrek, Bey Beyri, Bey Böre, Bey Beyre, Bey Bire, Bey Birsa, Bâbörek, Bay Böyrek (Uçkun, 2000, s. 376) şeklinde; doğu varyantlarında Alpamış, Alıp-Manaş ve Tatar varyantında Alıp-Memşen'dir. Buradan yola çıkarak Tatar varyantı üzerinde doğu varyantlarının daha etkili olduğunu görmekteyiz.

Kahramanın Sevgiliyle Karşılaşması ve Aşık Olması

Kahramanlık konulu halk hikâyelerinde ve destanlarda kahramanın yoluna başını koyduğu sevgilisi de kendisi gibi güçlüdür. Bu nedenle destan kahramanının sevdiği

kıza ulaşması bazı durumlarda kolay olmamaktadır. Kahraman, sevgiliye ulaşmak için bazı imtihanları başarıyla geçmek zorundadır. Kahramanın gösterdiği bu başarılar onu hem toplum hem de sevgilisinin nazarında güçlü gösterecektir.

Tatar varyantında, kahramanın sevgilisiyle karşılaşması ve âşık olması konusunda bilgi yoktur. Ancak kahramanın eşi Mercensılı onun bir zindanda esir olduğunu öğrenince hiç gözünü kırpmadan onca zorluğa göğüs gererek tutsak olduğu zindana ulaşacak kadar güçlü ve cesurdur (Urmançı, 2007, s. 215). Bu yönüyle Mercensılı eşi Alıp-Memşen'e canını verecek kadar sevmekte ve onun için birçok tehlikeye atılmaktadır.

Dresden nüshasında, Bamsı Beyrek geyik avına çıktığı sırada Banı Çiçek'in çadırı üzerine gelir. Orada kendi aralarında önce at yarıştırmayı, ok atma, güreş gibi bazı yarışlar yaparlar. Beyrek at yarışında, ok atmada ve güreşte de kızı yener. Bunun üzerine kız adının Banı Çiçek olduğunu söyler ve böylece birbirlerinden habersiz olan beşik kertmesi sevgililer birbirlerini görüp âşık olurlar (Ergin, 1994, s. 123).

Görüldüğü gibi Bamsı Beyrek Destanı'nda, Banı Çiçek'in Bamsı Beyrek'le bir erkek edasıyla rekabete giriştiği aşikârdır. Gerek Dresden nüshasında Banı Çiçek'in mücadeleci ruhu gerekse Tatar varyantında Mercensılı'nun eşini kurtarmak için gözünü kırpmadan zorlu yolculuğa çıkması atlı-göçebe hayat kültüründe Türk kadının rolünü özetlemesi açısından önemlidir.

Kahramanın Evliliğine Engel

Hayatı zorluklarla geçen destan kahramanın evlenmek istediği kızı elde etmesi kolay olmamaktadır. Bazen aileler bazen bir cadı bazen de dış faktörler bu olayı güçleştirmektedir. Tatar varyantı eksik bir varyant olduğu için kahramanın evliliğine engel epizodunda herhangi bir engelden bahsedilmemektedir. Ancak orijinal destanda cereyan eden bu epizottan kısaca bahsetmenin faydalı olacağı düşüncesindeyiz.

Dresden nüshasında, kahramanın evliliğine Banı Çiçek'in ağabeyi Deli Karçar engel çıkarmaktadır. Evliliğe başından beri karşı olan Deli Karçar ilk önce dünürü olarak gelen Dede Korkut'u kovalar daha sonra kahramanın neredeyse elde edemeyeceği türden kalınlar ister. "Bin aygır dileyüpdür kim kıyrağa aşmamış ola, bin daı buğra diledi kim maya görmemiş ola, bin-de çoç dileyüpdür koyuna girmemiş ola, bin-de kıyruksuz kulaksuz köpek diledi, bin daı haraça karaça püreler diledi. Bu nesnelere getürecek olur-isenüz kız qarındaşımı virürem, getürmeyecek olur-isen gözümeye görünmeyesin, yoıhsa seni öldürürem, didi." (Ergin, 1994, s. 125-126). Bamsı Beyrek, öne sürülen bütün koşulları yerine getirir. Ancak destanın ilerleyen yerlerinde kahraman düğün gecesi Bayburt Hisarı'nın tekfuru ve adamları tarafından kaçırılır ve iki sevgilinin birleşmesi yine bir engelle sonuçlanır.

Kazak varyantında Alpamış'ın Gülbarşın ile evliliğine kızın babası engel olmaya çalışmıştır (Üçüncü, 2006, s. 77). Özbek varyantında Baybörü ve Baysarı'nın kardeşlerin arası yanlış anlaşılma yüzünden açılınca Baysarı, Kalmak ülkesine göç ederek beşik kertmesi olan sevgililerin evlenmesine engel oluşturur (Yoldaşoğlu, 2000, s. 29-30).

Varyantlarda görüldüğü gibi sevgililerin evlenmesine kızın ağabeyi veya babası engel olmakta bazen de evlilik, dış unsurlar tarafından engellenmektedir. Ancak kahraman, doğası gereği bütün zorluklara karşı koyarak sevdiği kızı ulaşmaktadır. Kahramanın evliliği aşamasında çıkarılan engeller bir tür sınavdır.

Kahramanın Tutsak Edilmesi ve Tutsaklıktan Kurtulması

Esir olma; destan, halk hikâyesi ve masallarda en çok görülen motiflerdendir. Esir olma veya diğer adıyla tutsaklık bütün milletlerin eserlerinde vardır. Bu yönüyle evrensel bir yapıya sahiptir.

Destanlarda, destan kahramanı çeşitli nedenlerden dolayı ülkesi dışına çıkar ve farklı sebeplerden dolayı tutsak düşer. Bu tutsaklık sırasında kahraman, belli bir anlamda erginleşme yaşar. Bamsı Beyrek destanının en önemli epizotlarından birisi kahramanın tutsak edilmesidir ki hemen hemen bütün varyantlarında ortaklık arz etmektedir. Tatar varyantında bu kısım hızlı bir şekilde anlatılır. Alıp-Memşen bir gün savaşa çıkar ama nereye gittiğinden kimse haberdar değildir (Urmançı, 2007, s. 215). Ancak kahraman, ailesine kazın kanadına yazdığı bir mektup aracılığıyla bir zindanda tutsak olduğunu haber vermektedir.

Dresden nüshasında; kahraman, düğün gecesi uyuduğu sırada Bayburt Kalesi'nin tekfurunun baskını sonucunda 39 yiğidiyle birlikte tutsak edilir (Ergin, 1994, s. 131). Altay varyantında Ak-Kağan'la savaşmak için onun ülkesine ulaşan kahraman yorgun olduğu için uyku sırasında (Ergun, 1998, s. 129), Kazak varyantında yolda bir cadı kadının kendine verdiği içkiyi içip uyuması sonucunda (Üçüncü, 2006, s. 85-97), Özbek varyantında da Kazak varyantına benzer şekilde cadının kendine verdiği içkiyi içip uyuyakalması sonucunda tutsak düşer (Yoldaşoğlu, 2000, s. 273). Görüldüğü gibi kahramanın tutsak düşmesinin yegâne nedeni uyumasıdır.

Tatar varyantında kahramanın savaşmaya gitmesi hakkında bilgi vardır ancak niçin savaşmaya gittiği konusunda bilgi yoktur. Bamsı Beyrek destanının masallaşmış bir şekli olan Bayburt varyantında kahraman babasının yanında bir gün otururken kale fetheden bir zat gelince herkesin ayağa kalktığını görür. Bunun üzerine kale fethetmek için yola çıkmak ister. Ailesi kahramanı engellemeye çalışır, başarılı olamaz. Neticede kahraman, kale zapt etmeye gittiği yerde uyuyarak tutsak düşer. Bu yönüyle Bayburt varyantındaki tutsak düşme ve Tatar destanındaki tutsak düşme arasında ortaklık olduğu düşüncesindeyiz.

“Bay Böyrek arkadaşı ve sırdaşı Hasan Bey ve 39 arkadaşını alarak kale zaptetmeye gitmişler. Bayburt'ta Koruk denen ağaçlıkta gecelemişler. Derin uykudayken kralın adamları hepsini tutsak edip, zindana atmışlar.” (Kızıltuğ, 1997, s. 15-16).

Kahramanın tutsak düştüğü sırada ailesine haber göndermesi varyantlarda farklılık göstermektedir. Dresden nüshasında ve Anadolu varyantlarında kahraman ailesine yoldan geçen bezirgânlar sayesinde haber gönderir. Altay, Özbek ve Tatar varyantlarında ise kahraman zindandayken yanına yanlışlıkla düşen kazın kanadına yazdığı mektupla haber gönderme yoluna gider. Bu yönüyle değerlendirildiğinde Tatar varyantı üzerinde doğu varyantlarının daha etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Kahramanın esaretten kurtulması da varyantlarda çeşitlilik göstermektedir. Öyle ki Dresden nüshasında on altı yıl tutsak olan Bamsı Beyrek, tutsak edildiği kalenin tekfurunun kızına eşini kurtardıktan sonra geri gelerek kendisiyle evleneceği üzerine söz vermesi sonucunda, kız tarafından kurtarılır. Beyrek ant içer: “Kılıcum toğranayın oğuma sançılayın yir gibi kertileyin toprak gibi şavırlayın, sağlığ- ile varaçak olur-iseni Oğuza, gelüp seni halallığa almaz-istem.” (Ergin, 1994, s. 135). Tatar varyantında kahramanın tutsak edildiğinden kız kardeşi Karlıgaçsılı ve karısı Mercensılı haberdar olur. Eşi birçok zorlu yolculuğu geçerek zindana ulaşır onu kurtarmak ister. Ancak zindanda Alıp-Memşen'i iki kız ile dans ederken görünce kızarak onu bırakır ve geri döner. Benzer bir olay örgüsü Altay varyantında vardır. Kahramanın Ak-Kağan'ın ülkesinde zindanda tutsak olduğunu öğrenen ailesi en yakın arkadaşı Ak-Köbön'den onu kurtarması için yardım ister. Ancak Ak-Köbön zindana varır ve kendisine selam göndermediğini bahane ederek kahramanı kurtarmadan geri döner (Ergun, 1998, s. 143-177). Altay varyantında Alıp-Manaş'ı zindandan atı kurtarıırken Tatar varyantında

ise Alıp-Memşen tutsak düştüğü sırada dünyaya gelen erkek kardeşi tarafından kurtarılmaktadır.

Kahramanın zindandan kurtarılma sürecinde yaşadığı olaylarda doğu varyantları arasında çok benzerlik söz konusudur. Bu nedenle Tatar varyantı üzerinde doğu varyantlarının etkisinin daha fazla olduğunu görmekteyiz.

Kahramanın Gurbetten Dönmesi ve Sevgiliyi Bulması

Tatar varyantında ve Dresden nüshasında ortak olan durumlardan birisi de kahramanın sevgilisinin düğününe son anda yetişip oraya kılık değiştirerek gitmesi ve orada ok atıp saz çalmasıdır.

Erkek kardeşi tarafından kurtarılan Alıp-Memşen, ülkesine döndükten sonra eşi Mercensılı'nun düğünü olduğunu öğrenir. Alıp-Memşen düğüne giderek domra (dombra) çalar. Düğün devam ederken erkekler ok atmaya giderler. Alıp-Memşen etkinliğe katılarak hedefi vurunca oradakiler onu tanır ve kahraman da eşine kendini tanıtır (Urmançı, 2007, s. 221).

Dresden nüshasında, Bamsı Beyrek kaleden kurtulunca ülkesine döner. Yolda bir ozana rastlar, ona atını verir. Karşılık olarak ozandan sazını alır. Ozan kılığında ülkesine döndüğü için hiç kimse onu tanımaz. Beyrek, ozan kılığında eşi ve hain arkadaşı Yalançı oğlu Yaltaçuk'un düğün yerine varır ve oradakilerle ok atar. Beyrek'in kılık-kıyafeti iyi görünmediği için oradakiler onu küçümserler. O zamanın düğün geleneğine göre; düğünün başlaması için düğündekilerden birisi güveyin hedefe asılı olan yüzüğünü vurması gereklidir. Bamsı Beyrek, daha ilk atışında yüzüğünü vurup başarı gösterince Kazan Han tarafından düğünde her şeyi yapabileceği konusunda mükâfatlandırılır. Sonra kadınların olduğu yere giderek kopuz çalar ve Banı Çiçek'i oynatır. Bu arada Banı Çiçek'e nazım olarak serzenişte bulunur. Son olarak kendini tanıtır (Ergin, 1994, s. 143-152).

Altay varyantında uzun süre zindanda tutsak kalan Alıp-Manaş atının yardımıyla zindandan kurtulur. Zindandan çıkar çıkmaz yedi başlı Celbegen'i ve Ak-Kağan'ı cezalandırarak öldürür. Alıp-Manaş, ülkesine gelirken tanınmamak için garib-kele kılığına, atı ise sıska bir at kılığına girer (Ergun, 1998, s. 229-233). Ülkesine dönerken kendisine yardım eden aksakallı ihtiyar, hain arkadaşı Ak-Köbön'le eşi Kümüjek-Aru'nun evlenmek üzere olduğunu söyler. Alıp-Manaş son anda düğüne yetişir ve hain arkadaşıyla evlenmekten eşi Kümüjek-Aru'yu kurtarır (Ergun, 1998, s. 243).

Kazak varyantında, Alpamış tutsak olduğu ülkenin yöneticisinin kızına kendisini zindandan kurtarması neticesinde evlenme sözü verir. Kız, Alpamış'ın zindandan kurtulmasına yardımcı olur. Alpamış, hiç kimse kendisini tanımasın, diye divane kılığında ülkesine döner. Ülkesine dönünce üvey kardeşi Ultan'ın ülkesinin hanı olduğunu ve eşi Gülbarşın'la düğünü olduğunu öğrenir (Üçüncü, 2006, s. 167-177). Düğünde karısının hâlâ sadık olduğunu anlayınca ona kendini tanıtır ve tekrar evlenirler.

Özbek varyantında ise Kalmak Hanı'nın kızı sayesinde zindandan kurtulan Hakimbek ülkesine gelince kız kardeşine, dedesine kendini tanıtır. Hakimbek, Ultanaz'ın zorla Berçinay'la evlenmeye çalıştığını duyunca beyaz bir keçi keserek etini yer, kendisine sakal ve bıyık yapar. Dedesi Kultay'ın kılığında onun yerine düğüne gider. Kultay, kılığında Berçinay'la atışma yapar. Orada kendisini tanıtır. Düğün yerindekiler korkudan ne yapacaklarını bilemezler (Yoldaşoğlu, 2000, s. 474).

Dresden nüshası ve Tatar varyantında ortak olan kahramanın gurbetten dönmesi ve sevgiliyi bulması epizodu bütün varyantlarda ortaklık arz etmektedir. Kahraman gurbette olduğu için öldüğü sanılmakta ve eşi bir başkasıyla evlendirilmek istenmektedir. Tutsak olduğu yerden kurtulan kahraman son anda eşinin düğününe

yetişmekte ve eşinin kendisine olan sadakatini anlaması üzerine oradakilere ve eşine kimliğini açıklamaktadır. Son olarak da nikâh kıyarak tekrar evlenmektedirler

SONUÇ

Tatar Türkerlerine ait Alıp-Memşen Destanı değişen bölüm ve eksikliklerine rağmen Dede Korkut Kitabı'ndaki üçüncü destan olan Kam Püre'nin oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun bir varyantıdır, diyebiliriz.

Oğuz varyantı Dresden nüshasında görülen kahramanın doğumu, yardımcı at, ad alma, sevgiliyi görüp âşık olma, evliliğe engel, rekabet, hain arkadaş, kanlı gömlek ve kahramanın esir olan arkadaşlarını kurtarmak için geri dönmesi motifleri Tatar varyantında yoktur. Bu durum bize motiflerin zamanla sözlü gelenekte unutulmaya başladığını göstermesi açısından önemlidir.

Yukarıda saydığımız durumların aksine esir olma, sevgilinin düğününe son anda yetişme, kılık değiştirme, saz çalma, ok atma, sevgiliye kendini tanıtmaya ve ağlamaktan gözlerin kör olması gibi motiflerdeki benzerliklerin yoğun bir kültür erozyonuna rağmen korunabilmesi kültürel devamlılığın devam ettiğini göstermektedir.

Destan varyantında meydana gelen değişiklik ve eksilmelerde; zaman, mekân, etkileşim kurulan diğer kültürlerin büyük etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Tatar varyantı üzerinde Bamsı Beyrek Destanı'nın Altay, Özbek ve Kazak gibi doğu varyantlarının daha baskın olduğunu metinlerdeki örneklerden görmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Ahmetova, F. V. (1984). *Tatar Halık İcadı-Dastannar*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Ercilasun, A. B. (2007). *Dede Korkut Kitabı ile Oğuz Destanı Arasındaki Münasebetler, Makaleler (Dil-Destan- Tarih- Edebiyat)*, Ankara, Akçağ Yayınevi, 460-486.
- Ergin, M. (1994). *Dede Korkut Kitabı I (Giriş- Metin- Faksimile)* (3.Baskı), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergun, M. (1998). *Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökoğlu, A. B. (1941). *Bey Böyrek-Oğuz Destanları-İzlerinin Anadolu Halkı Arasında Yaşadığını İsbat*, Ankara.
- Kalenderoğlu, İ. (2006). Nogay Destanlarında At Motifi, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 21, 97-117. http://www.tdk.gov.tr /images/css/TAE/2006_21/200621kalenderoglu.pdf
- Kızıltuğ, F. (1997). Bir Bayburt Masalı: Bay Böyrek, *Tarla*, (97/3), 15-16.
- Türkmen, F. (1974). *Âşık Garip Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma*, Ankara, Baylan Matbaası.
- Uçkun, R. (2000). Gagavuz Türkleri Arasında "Dengiboz" Hikâyesi, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 10, 374-390.
- Urmançlı, F. (2007). *Tatar Destanları I (Çev. Vedat Kartalcık, Caner Kerimoğlu)*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Üçüncü, K. (2006). *Kazak Türklerinin Kahramanlık Destanı*, İstanbul, Töre Yayın Grubu. 72-181.
- Yoldaşoğlu, F. (2000). *Alpamış Destanı (Çev. Aysu Şimşek-Canpolat, Aynur Öz)*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.